

سنجش تاریخی و تطبیقی ویژگی‌های
فنی و نقش‌پردازی پنج در موجود در
مجموعه شیخ جام شهرستان تربت
جام/۵-۱۷



نقوش و کتیبه در موجود در
انبار مجموعه شیخ جام، مأخذ:
نگارندگان.

سنجش تاریخی و تطبیقی ویژگی‌های فنی و نقش‌پردازی پنج در موجود در مجموعه شیخ جام شهرستان تربت جام

علیرضا شیخی* آرزو قاسمی باغچه‌حقی**

تاریخ دریافت مقاله: ۹۷/۸/۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۹۸/۱/۲۷

صفحه ۵ تا ۱۷



چکیده

مجموعه شیخ جام در شهرستان تربت جام موزه‌ای است که از دوران سلجوقی تا قاجار آثاری به یادگار دارد. بخشی از آن درهای چوبی مجموعه به‌طور اخص درهای گنبدخانه و یکی در آب‌انبار محفوظ است. هدف مقاله بررسی فنی و هنری درهای مذکور و تعیین تاریخ ساخت درها (پنج در) با توجه به نقش و تکنیک منبت‌کاری درهاست. بنابراین، سؤال این است که تزیینات درهای داخلی گنبدخانه و در موجود در انبار مجموعه شیخ جام چیست و متعلق به کدام دوره تاریخی است؟ روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و تاریخی است. شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی، مصاحبه و عکس‌برداری می‌باشد. درها پس از توصیف از نظر کتیبه، نقش و تکنیک اجرا مطالعه شده و جهت تاریخ‌یابی تطبیق و مقایسه می‌شوند. نتایج تحقیق نشان می‌دهد: تزیینات درها شامل کتیبه‌های روی دو در گنبدخانه و در آب‌انبار، نام پروردگار (الملک) به خط کوفی تزیینی و نقوشی با گردش‌های اسلیمی‌ها و قاب اسلیمی و تک اسلیمی‌ها که یک قاب را تشکیل می‌دهد و ختایی‌های که شامل گل‌ها و غنچه‌ها و برگ‌ها روی تمامی درها چشم‌نوازی می‌کند. تطبیق نقوش این پنج در با آثار شاخص تیموری، شیوه منبت‌جست نقوش و کتیبه نشان از آن دارد که این آثار را می‌توان متعلق به دوره اول تیموری (نیمه اول قرن ۹ هجری قمری) دانست.

واژگان کلیدی

مجموعه شیخ جام، آثار چوبی، در، تاریخ و آرایه.

*استادیار گروه صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، استان تهران. (نویسنده مسئول)

Email: a.sheikhi@art.ac.ir

**کارشناس ارشد هنر اسلامی. دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، شهر تهران، ایران، استان تهران

Email: arezooghasemie114@gmail.com

مقدمه

دوره مقایسه شده و در نهایت با تحلیل اطلاعات موجود، تاریخ‌یابی درهای گنبدخانه واقع در مجموعه شیخ جام حاصل گردید. یادآوری می‌شود تمامی اسناد تصویری ارائه شده توسط نگارندگان عکاسی شده است.

پیشینه تحقیق

با وجود غنای بسیاری که در این آثار نفیس نهفته درهای چوبی مجموعه شیخ جام مورد توجه پژوهشگران قرار نگرفته است. مطالعات انجام‌شده بیشتر به حوزه معماری در این مجموعه پرداخته و به ذکر نامی از این درها اکتفا شده است. برنارد اوکین (۱۳۸۶) در کتاب معماری تیموری در خراسان به روند معماری و عناصر و روش ساخت بناها در این دوره اشاره می‌کند و کمتر به تزئینات وابسته به معماری پرداخته است. لیزا گلمبک و دونالد ویلبر (۱۳۷۴) در کتاب معماری تیموری در ایران و توران، تمامی عناصر و اجزا معماری در دوره تیموری را مفصل بررسی کرده است و مجموعه شیخ جام را تحلیل کرده و بخش‌های معماری مجموعه مورد نقد و بررسی قرار گرفته است.

فرامرزی صابر مقدم (۱۳۸۳) در کتاب مجموعه شیخ جام را از نظر معماری و کتیبه‌های برج‌مانده در تزئینات معماری مطالعه نموده و اشاره‌ای مختصر به درهای منبت و کتیبه روی یکی از درها کرده است. در کتاب گنج نامه حاجی قاسمی (۱۳۸۹) در قسمت مسجد جام با نگاهی کلی به معماری و عناصر وابسته به آن تاریخ درهای داخل گنبدخانه را قرن هشت هجری خوانده است. از این بابت این مطالعه، گونه‌ای مستند نگاری و تاریخ‌یابی از درهای این مجموعه است.

شیخی و همکاران (۱۳۹۴) در مقاله خود یکی از درهای تیموری موجود در آستان قدس را مورد نقد و بررسی قرار داده و با آثار شاخص این دوره مقایسه کرده‌اند. شیخی و همکاران (۱۳۹۰) به هنر منبت کاری در ایران به طور مبسوط پرداخته‌اند.

معرفی مجموعه شیخ جام

در مسیرمشهد و هرات شهری است که به دلیل وجود مزار معروف به شیخ جام تربت جام نام گرفته است. احمد بن ابوالحسن، معروف به شیخ احمد جام (۴۴۱-۵۳۶ هجری قمری) در قرن پنجم و ششم هجری قمری می‌زیسته است و از عرفای این دوره محسوب می‌شود. زادگاه وی روستای نامق ترشیز (کاشمر) است. احمد جام را بنا به درخواست خودش در بیرون ده «معد آباد» به خاک سپردند. معد آباد در زمان احمد دهی بوده است در نزدیکی جام و هم اکنون نام محل و کوچه‌ای بسیار قدیمی در تربت جام است. بعدها بر اثر وجود آرامگاه شیخ و نفوذ خاندان و بازماندگانش و تردد زوار و ارادتمندان

مجموعه شیخ جام چون نگینی بر شهر تربت جام، استوار است و یادگارهایی در خود محفوظ دارد که از دستبرد و گزند حوادث روزگار جانی نسبتاً سالم بدر برده است. تزئینات وابسته به معماری قابل توجهی در این بنا انجام شده که می‌توان از آثار چوبی شامل درها یاد کرد. به غیر از در اصلی گنبدخانه که کتیبه‌ای به خط ثلث بر کس‌های لنگه‌های در بجای مانده و از سال ۷۳۳ هجری قمری سخن می‌سراید، چهار در کوچک، یک در بزرگ و همچنین دری در انبار است که معلوم نیست متعلق به کدام دوره تاریخی است.

هدف اصلی این پژوهش، تکمیل شناسنامه تاریخی آثار منبت‌کاری نفیس موجود در مجموعه شیخ‌جام، واقع در تربت جام، به روش تطبیق و مقایسه درهای دیگر موجود در این مجموعه و نقوش و فنون اجرای اثر و ترکیب‌بندی خاص آن است. در این راستا درهای سالن اصلی و چهار در اندرونی مورد پژوهش قرار گرفته است که با ترکیب بندی، نوع تکنیک و جایگاه عناصر کتیبه و نقش پرداخته می‌شود.

نوشته‌ها با این پرسش آغاز می‌شود که ۱. ویژگی‌های تزئینات درهای مذکور چیست؟ ۲. این درها از کدام دوره تاریخی بجای مانده است؟ از پس توصیف مختصر مجموعه شیخ جام به محل درها در پلان اشاره شده و نقوش و تزئینات ترسیم شده‌اند و سپس تحلیل و تطبیق نقش و کتیبه منجر به یافتن تاریخ ساخت درها گردیده است. باشد تا نگاه هنرمندان سرزمینمان و نگرش آنها به هنر ایرانی-اسلامی بتواند دریچه نو و آگاهانه به پیشینه تاریخی فرهنگی این سرزمین باز کند و دقت در نگاهداشت میراث گذشتگان را دو چندان کند. از سویی دگر مقاله روشن‌کننده بخشی از تاریخ هنر منبت ایران و مفاخر آن باشد. در این پژوهش با معرفی آثار ارزشمند تاریخی چوبی موجود در مجموعه شیخ جام واقع در تربت‌جام بر ضرورت توجه و حفظ آثار به یاد مانده از گذشتگان تأکید شده است.

روش تحقیق

روش تحقیق توصیفی-تحلیلی و تاریخی و شیوه جمع‌آوری اطلاعات بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای و پژوهش‌های میدانی، مصاحبه و عکس است. جامعه آماری کلیه درهای موجود (پنج در) در مجموعه شیخ جام و شیوه تجزیه و تحلیل کیفی است.

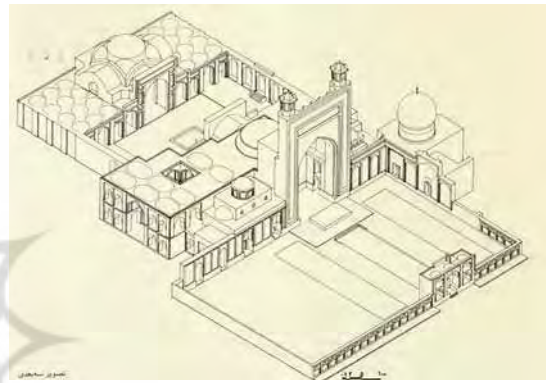
در ابتدا معرفی مختصری از مجموعه انجام شده و به جایگاه درهای مورد مطالعه در پلان اشاره شده است. با توجه به ترسیم نقوش و بررسی آنها و کتیبه و در نهایت مقایسه- با توجه به پیش فرض که آثار متعلق به اواخر ایلخانی و دوره تیموری است، با آثار شاخص این

۱. کش: قطعات افقی چوب که باهوها به هم متصل می‌کند، بنام کش و میان کش معروف است (پیرنیا، ۱۳۸۱: ۳۵۱).

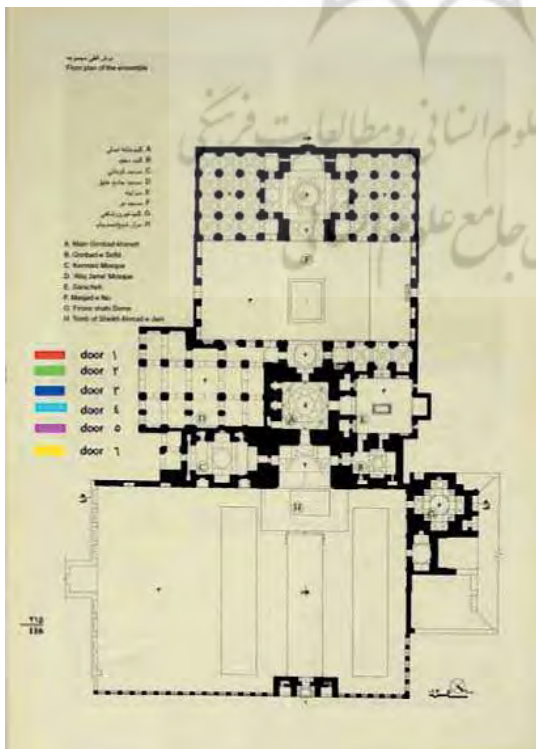
۶۳۳ تا ۸۶۶ هجری قمری) به طول انجامیده است (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۲۱۲). «گنبدخانه اصلی در مرکز مجموعه است و ایوانی در سوی شمالی آن قرار دارد که به صحن وسیع مقبره رو کرده است. دو گنبدخانه کوچکتر به نام گنبد سفید و مسجد کرمانی به ترتیب، در غرب و شرق ایوان واقع است. در شرق گنبدخانه، شبستانی به نام مسجد عتیق و در غرب آن حیاط کوچکی به نام سراچه قرار دارد. در جنوب مجموعه، مسجد نو جای گرفته است. در ضلع غربی حیاط مقبره، یک گنبدخانه و بقایایی از مدرسه فیروز شاهی باقی است» (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۲۱۲). حیاط مجموعه شیخ جام احتمالاً یادگار حیاط مدرسه ای است که محل تدفین شهاب الدین اسماعیل، بانی خانقاه در معبر بین ایوان و گنبد سفید قرار دارد (گلمبک، ویلبر، ۱۳۷۴: ۴۸۷). مرقد شیخ، به صورت روباز و خارج از این بناها، در مقابل ایوانی عظیم قرار دارد. حیاط کوچکی در غرب گنبدخانه موجود است که دو ایوان در جبهه‌های شرقی و غربی و طاق نماهایی در پیرامون دارد. در این قسمت، یک خانقاه و یک مدرسه وجود داشته است. امیر جلال الدین فیروزشاه، مسجد جامع را در ضلع غربی و مدرسه و گنبد سبز را در ضلع شمالی مزار بنا کرد. این بناها در طول فرمانروایی شاهرخ سلطان و طی سال‌های ۸۶۳-۸۶۴ ق (۱۴۴۲-۱۴۴۳ م) به وجود آمد (اوکین، ۱۳۸۶: ۳۹۱).

شیخ هر روز بر اهمیت آن افزوده شد و تدریجاً جای «جام» را گرفت و با اسم جام که در اصل در کنار آن واقع بود شهرت یافت.

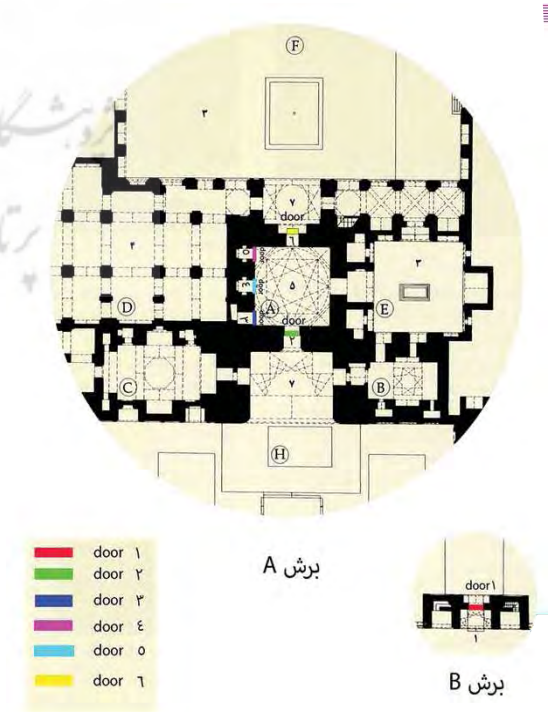
این زیارتگاه توسط سیاحان اروپایی قرن نوزدهم میلادی بازدید و توصیف شده است. مزار شیخ جام در انتهای حیاطی قرار دارد که بناهایی از قرن (سیزدهم تا قرن نوزدهم میلادی - ۱۳ هجری) وجود دارد. این بناها شامل مساجد، مدارس، خانقاه، آب‌انبار و احیانا آرامگاه‌هایی برای افراد دیگر است. طرح مزار از نوع حظیره^۱ است. ده بنا در این مجموعه وجود دارد و احداث بناهای این مجموعه در حدود دویست سال (از



تصویر ۱. برش سه بعدی از مجموعه، مأخذ: حاجی قاسمی، ۱۳۸۹: ۲۲۴



۱. حظیره: قبر در محوطه ای محصور قرار گرفته به صورت آرامگاهی خاص را حظیره می‌گویند چهار دیواری، دیوار بست، زیارتگاه در فضای باز (فلاح فر، ۱۳۷۹).



تصویر ۲ و پلان ۱. قرارگیری درهای مورد پژوهش مجموعه شیخ جام، تربت جام، مأخذ: همان: ۲۱۵.

اولین دری که در این مجموعه مشاهده می‌کنیم دری است یک تکه، که یک طرف آن با نقوش ایلیخانی تزئین شده، این نقوش دورتادور کتیبه‌های بالایی و دو قاب میانی و پایینی را در بر گرفته است. دو کتیبه بالایی به خط کوفی موشح مورق و به صورت محدب پرداخت شده است.

معرفی درهای چوبی محفوظ در بنا

در ابتدای ورود به مجموعه شیخ جام در چوبی قدیمی مجموعه آراسته به کتیبه‌های کوفی است که به دلیل محو شدن بیشتر قسمت‌های آن قابل خواندن نیست اما ظاهر آن نشان از قدمت این اثر دارد (صابر مقدم، ۱۳۸۳: ۲۹).



تصویر ۳، ۴ و ۵. درهای شماره ۳، ۴ و ۵ در پلان ۱، مجموعه شیخ احمد جام، مأخذ: نگارندگان.

جدول ۱. ترسیم نقوش در شماره ۳ از پلان شماره ۱، مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان

ترسیم	عکس	نوع روسازی منبت	محل	اسم نقش
		روسازی مقعر منبت جست	قسمت بالای دماغه	---
		روسازی مقعر منبت جست	دور تا دور قاب‌های میانی	نقوش ساده دایره وار با گل ای ختایی ساده و گل شبدری
		روسازی مقعر منبت جست	قسمت میانی دماغه	ستاره شش پر سلی ساق و زبانه

جدول ۲. کتیبه و ترسیم، در شماره ۴ از پلان ۱ مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان.

کتیبه	نوع خط	محل قرار گیری	نوع روسازی	زمینه	عکس	ترسیم
الملك	کوفی معقد مورق مزهر مشبک	پیشانی حامل سمت راست و چپ	روسازی مقعر منبت جست			
الملك	کوفی	قسمت هفتم دماغه در	روسازی مقعر منبت جست			

جدول ۳. ترسیم نقوش در شماره ۴ از پلان ۱ مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان

اسم نقش	محل قرار گیری	نوع روسازی	عکس	ترسیم
پنج کند سر مه دان	قاب میانی هر دو لنگه در	روسازی مقعر منبت جست		
اسلیمی	قاب میانی هر دو لنگه در	مقعر		
اسلیمی	دماغه	روسازی مقعر منبت جست		

جدول ۴. نقوش و ترسیم در شماره ۵ از پلان ۱، مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان.

اسم نقش	محل قرار گیری	نوع روسازی	عکس	ترسیم
اسلیمی نقوش مربع	دماغه	روسازی مقعر منبت جست		
سربند اسلیمی گره چینی به صورت ساق و زبانه کار شده ست	حاشیه قاب‌های هر دو لنگه	روسازی مقعر منبت جست		
پنج کند سر مه دان	قاب میانی	روسازی مقعر منبت جست		
دایره‌های درهم پیچیده با نقطه‌های کوچک	دماغه	روسازی مقعر منبت جست		

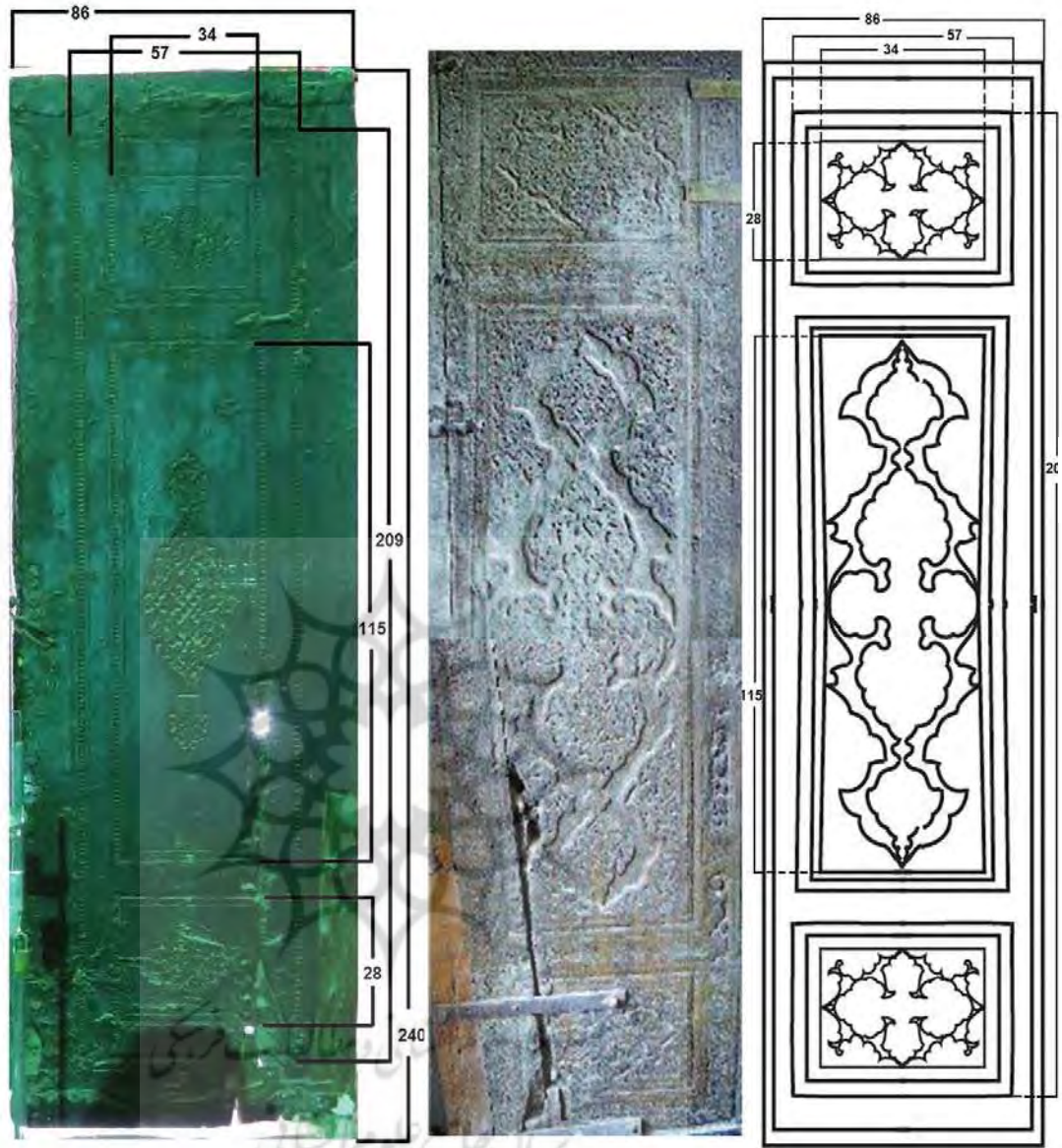
قسمت دوم دماغه، کره‌ای با گره هندسی ستاره شش‌پر و شش‌ضلعی، قسمت سوم با همین نقش و مستطیل پایین دماغه با نقوش نیم‌دایره تزئین شده است. دومین در داخل گنبدخانه، یک تکه به ابعاد ۱۸۶×۱۲۹ سانتی متر و دولنگه است. روی هر لنگه سه قاب وجود دارد. قاب بالا و پایین با ابعاد ۳۷×۳۱ سانتی متر، حاوی کتیبه‌الملك به خط کوفی معقد مورق مزهر مشبک است. قاب میانی در با گره هندسی پنج‌گند و سرمه دان ترکیب هماهنگی ایجاد کرده است و این گره‌ها به صورت ساق و زبانه کار شده است. دماغه به هشت قسمت تقسیم شده است. قسمت بالای دماغه به شکل نوزنقه با نقوش سر بند اسلیمی، قسمت دوم نیمکره‌ای که نقش روی آن محو شده است. قسمت سوم و چهارم با اسلیمی گردان تزئین شده، قسمت پنجم و هفتم کتیبه‌ای به خط کوفی الملك، قسمت ششم نقوش هندسی و آخرین قسمت که احتمالاً با نقوش ساده ختایی تزئین بوده، در حال حاضر محو شده است. بالای لنگه سمت راست در جای کتیبه‌الملك بوده که در حال حاضر وجود ندارد و با دو تکه چوب و آهن محکم استحکام بخشی شده است. این چهار کتیبه در بالا و پایین دو لنگه در قرینه است. دور تا دور قاب‌های در، حاشیه‌ای بدون نقش دارد. در شماره ۵ یک تکه، به ابعاد ۱۲۹×۱۲۸ سانتی متر و دو لنگه است. هر لنگه سه قاب دارد. اندازه قاب بالایی و پایینی ۳۳×۲۷ سانتی متر است که با کتیبه‌الملك آراسته شده‌اند. این کتیبه به خط کوفی معقد مورق مزهر مشبک مثبت شده است. قاب میانی ۹۸×۳۷ سانتی متر بوده و با نقوش هندسی سلی و سرمه دان تزئین شده است. دور تا دور قاب‌های هر دو لنگه در را حاشیه‌ای از سر بند اسلیمی آراسته داده است. دماغه سوار شده روی در سمت چپ دارای چند قسمت است بالای دماغه نوزنقه‌ای است منقوش به اسلیمی، نیمکره‌ای با نقوش لوزی و سپس تا پایین دماغه نقوش هندسی و اسلیمی قرار دارد. (تصاویر ۳، ۴، ۵ و جداول ۱ تا ۵)

روبروی در ورودی گنبدخانه مجموعه شیخ جام در شماره ۶ دولنگه با ابعاد ۱۷۲×۲۴۰ سانتی متر قرار دارد.

متن کتیبه بالای سمت راست «الدنيا ساعة» و متن کتیبه لنگه سمت چپ «فاجعلنا طاعة» است. قاب میانی دو لنگه در به چرخش اسپیرال‌هایی مزین شده که تمامی قاب را پوشش داده است و یک طرح میانی را در بر گرفته که در حال حاضر نقش میانی دیده نمی‌شود. پشت در فقط کلاف‌بندی شده و نقشی روی آن دیده نمی‌شود. این در روی پلان شماره یک در یک نامگذاری شده است. ورودی بنای گنبدخانه یا «آستانه درگاه ورودی» که در فضای داخلی ایوان بلند مزار قرار دارد، دری قدیمی است که تزئینات مثبت هنرمندانه به هیئت کتیبه و نقوش دارد. بنا به کتیبه، تاریخ ساخت در به سال ۷۳۳ هجری برمی‌گردد: «تمت هذه الباب فی شهر الاصم رجب سنه ثلاث و ثلاثین و سبعمائیه، هذا الباب عمل استاد فرخ تبریزی». نوع نقوش به کار رفته در آن مربوط به دوره ایلخانی است (صابر مقدم، ۱۳۸۳: ۴۸). این در روی پلان شماره یک در شماره ۲ نام‌گذاری شده است. از در اصلی ایوان که وارد گنبدخانه شویم، سمت چپ سه در خودنمایی می‌کند و در چهارم ورودی جنوبی گنبدخانه است که کامبیز حاجی قاسمی در کتاب گنج‌نامه این گونه می‌نویسد «سه جفت از درهای گنبدخانه متعلق به قرن هشتم هجری قمری و در شماره چهارم که در ورودی جنوبی گنبدخانه قرار دارد متعلق به قرن نهم هجری است» (حاجی قاسمی، ۱۳۸۹، ۲۱۳) که البته محل تأمل است و دغدغه پژوهش. در شماره سه یک‌تکه است و ابعاد ۱۰۷/۵×۱۷۳ سانتی متر، دارای دو لنگه و یک دماغه است. روی هر لنگه یک قاب مستطیل شکل ۳۰×۶۹ سانتی‌متر در بخش میانی و دو قاب مستطیل شکل در بالا و پایین با ابعاد ۲۰×۳۰ سانتی متر خودنمایی می‌کند. داخل قاب میانی با استفاده از حرکت ساده نیم‌دایره و دایره‌های کوچک که برای پر کردن فضا از آن استفاده شده است، قاب را به چهار قسمت به ابعاد ۲۸×۹ سانتی‌متر تقسیم کرده است. تزئینات دماغه که روی لنگه چپ در با چهار گل میخ سوار شده، به چهار قسمت تقسیم شده است. نوزنقه بالایی دماغه، دارای نقش ساده دو نیم‌دایره روی هم و نقطه‌ای در میان است.

جدول ۵. کتیبه‌های در شماره ۵ از پلان ۱، مجموعه شیخ جام. مأخذ: همان.

کتیبه	نوع خط	محل قرار گیری	نوع روسازی	عکس	ترسیم
الملك	کوفی معقد مورق مزهر مشبک	قاب بالا و پایین در	روسازی مقعر منبت جست		



تصویر ۶. تصویر و ترسیم در شماره ۶، (آفتاب خور) تصویر شماره ۷: تصویر و ترسیم در شماره ۶، (پشت در) در پلان ۱، مجموعه شیخ جام (مأخذ: نگارندگان) در پلان ۱. مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان.

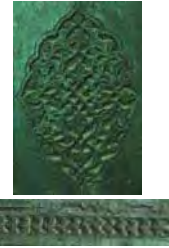






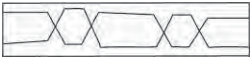
است. قاب اصلی لنگه در به اندازه ۲۰۹×۵۷ سانتیمتر بوده که حاشیه ای آن را دور می‌زنند. طرح قابهای ترنج با اسلیمی‌ها و سربندها و دماغه هم با ترنج و ختایی پر شده است. این در بسیار فرسوده با قطعات فلزی محکم شده است. قسمت بزرگی از در ترک برداشته و تا نیمه ترنج قاب میانی پیش آمده است. دور حاشیه‌ها و ترنج توسط هنرمند طراح و منبت‌کار سفید گذاشته شده که باعث حرکت چشم روی قسمت‌های دیگر در می‌شود.

در موجود در آب‌انبار در مجموعه شیخ جام در حال حاضر این در روی یک چهار چوب با داشتن دو

هرلنگه در با سه قاب ساخته شده، دو قاب بالا و پایین و قاب میانی؛ قاب بالا و پایین ۲۸×۳۴ سانتی متر است و با نقش ترنج مثبت شده است. قاب میانی یک طرح ترنج کامل با سر ترنج‌ها خودنمایی می‌کند. داخل ترنج با سربندهای اسلیمی دهن ازدری، اسلیمی‌های توپر و تو خالی که تمامی فضای داخل ترنج را پوشش داده، پر شده است. دور تا دور قاب‌های هر دو لنگه در با حاشیه نقش هندسی شش طولانی و شش چشم گاوی مزین شده است.

این در که به حیاط مسجد نو باز می‌شود به ابعاد ۲۴۰×۱۷۲ سانتیمتر است. سه قاب روی هر دو لنگه در وجود دارد که قاب بالایی ۲۸×۳۴ سانتیمتر و قاب میانی ۳۴×۱۱۵ سانتیمتر

جدول ۶. ترسیم نقوش و ترسیم در شماره ۶ از پلان ۱ مجموعه شیخ جام. مأخذ: همان.

اسم نقش	محل قرارگیری	نوع منبت	عکس	ترسیم
برگ	دور تا دور حاشیه	روسازی مقعر، منبت جست		
ترنج اسلیمی	قاب میانی	روسازی مقعر منبت جست		
سرترنج	قاب میانی بالای ترنج اصلی	روسازی مقعر منبت جست		
	حاشیه دور قابها	روسازی مقعر منبت جست		





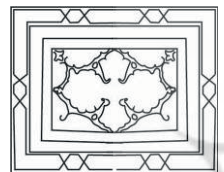




بندهای اسلیمی اسلیمی‌های هستند که به یکدیگر مرتبط شده‌اند. حلقه اتصال اسلیمی‌ها، بندهای اسلیمی‌ها هستند. اسلیمی اسکلت کار بود و با یک بند اسلیمی انواع گردش آغاز و بعد از پرکردن فضا و بستن محدوده مد نظر با بندهای کوچکتر به کادر محدود می‌شود. در دوره تیموری بندهای اسلیمی تنوع زیادی دارد، کلیه نقش‌های اسلیمی در ۳ دسته قاب اسلیمی، نقوش اسلیمی و گردش اسلیمی‌ها قرار گرفته است. قاب اسلیمی نیز از نقوش تک اسلیمی تشکیل شده که در مجموع شکل یک قاب را تشکیل داده است (اثنی عشری، شایسته فر، ۱۳۹۰). ختایی‌ها در دوره تیموری گروهی از نقوش هستند که شامل گل‌ها، غنچه‌ها و برگ‌ها بر روی ساقه‌ها هستند و مانند اسلیمی به وسیله تکرار تک‌نقش‌ها و یا حرکت بروی ساقه‌های دورانی ترکیبات بی‌نظیری از خود ایجاد می‌کنند. تجرید طرح‌های ختایی از اسلیمی‌ها کمتر است. نمونه‌های از گل‌های شاه عباسی و لاله عباسی (گل اناری) در نقش برجسته‌های ساسانی دیده می‌شود گرایش به این طرح‌ها در آثار مانوی هم وجود دارد، با حضور مغول‌ها

زنجر متصل ایستاده است. سه‌لت با کتیبه الملک به خط کوفی در بالای در منبت شده است. دور تا دور کتیبه، حاشیه ای است با حرکت پیوسته اسلیمی. در این ترکیب بازوبندی شمس‌ای کشیده شده در یک زاویه به نقوش ختایی، اسلیمی و گره آذین داده شده است. جالب آنکه نقش گره در بسیاری از نقوش نگارگری دوره تیموری قابل مشاهده می‌باشد (تصویر ۸).

تاریخ درهای مورد مطالعه با توجه به ویژگی نقوش و ساختار منبت دوره تیموری

پیشرفت و تکامل نقوش در دوره تیموری تصادفی نبوده بلکه این جهش هنری به واسطه هنردوستی تیموریان توسط نوادگان و شاهزادگان و فرزندان تیمور صورت پذیرفته است. ستارگان، اشکال هندسی، گل و بوته، شاخه و برگ انواع ترنج‌ها، اشکال لوزی و بادامی از نقوش متداول در این دوره بوده است. در کارگاه‌های بایسنقر از نقوش اسلیمی در قالی، پارچه و سازه‌ها (چوبی، تخت شاهی و در) و انواع ظروف استفاده می‌شد.



جدول ۷. ترسیم نقوش در شماره ۶ مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان.

اسم نقش	محل قرارگیری	نوع منبت	عکس	ترسیم
سربند اسلیمی	روی دماغه	روسازی مقعر منبت جست		
سر ترنج	روی قاب میاتی	روسازی مقعر منبت جست		
ترنج	قاب پابین در	روسازی مقعر منبت جست		
سربند اسلیمی	حاشیه دور قاب	روسازی مقعر منبت جست		
نقوش هندسی		روسازی مقعر منبت جست		

و بعدها در دوره تیموری این طرح‌ها کاربرد بیشتری دارند. انواع برگ، جوش-جوانه گل‌ها روی ساقه‌های عشقه در طرح‌های ختایی سوار می‌شوند- در نگاره‌های هرات انواع برگ‌های چنار، پیچ، گل‌های نرگس، سه و چهار پر، لوتوس گرد، غنچه گل‌های ترکیبی، کنگره ای- سه و چهار پر بادامی را شاهدیم. ختایی‌ها نقش‌هایی گیاهی و گل و بوته هستند که در بین نقوش اسلیمی حرکت می‌کنند (اثنی عشری، شایسته فر، ۱۳۹۰) باید اذعان داشت که حرکت و تکامل نقوش و تزئینات و کتیبه نویسی هادر دوره تیموری ترکیبات بی نظیری ایجاد کرده اند که قدرت هنری خود را به رخ می‌کشد.

همچنین ویژگی آثار چوبی دوره تیموری را این گونه تقسیم‌بندی کرده اند. «۱. دنباله روی و تاثیر نقوش دوره ایلخانی بر آثار این دوره ۲. پرداخت و روسازی مقعر آثار چوبی و شکل‌گیری منبت در بیش از یک سطح ۳. استفاده از نقوش گردان در داخل لقاط گره چینی و روسازی کتیبه به صورت مقعر ۴. استفاده از فرم‌های گیاهی در ترکیب با اسلیمی ۵. اجرای کتیبه بر زمینه مملو از اسلیمی‌های گردان با نقوش گیاهی ۶. استفاده از فرم‌های پیچک و گل‌های چند پر بویژه گل شبدری یا همان سه لپی گره چینی با نقطه‌هایی صرفاً سرشار از نقوش گیاهی و ترنج‌های پشت سر هم. ۸. تبدیل کادر محرابی به ترنج (شیخی و تندی، ۸۷: ۱۳۹۴). «روسازی مقعر دوره تیموری اختصاص به شرق دارد و اغلب آثار ایرانی با این شیوه کار شده اند روسازی مقعر به صورت روشن، «عمق منفی زمینه آثار زیاد و دیوارها، عمودی و هرمی شکل هستند که عمق زمینه امکان دو یا سه سطح را برای امنیت آماده می‌کند» (همان، ۱۳۹۴: ۸۷).

جدول ۸. ترسیم نقوش و کتیبه در موجود در انبار مجموعه شیخ جام، مأخذ: همان.

اسم نقش	محل قرارگیری	نوع منبت	عکس	ترسیم
اسلیمی گل چهارپر گره	یک لنگه کامل	روسازی مقعر منبت جست		

در شماره ۳ و ۴ و ۵ پلان شماره یک داخل گنبدخانه، سه دری است که به شیوه روسازی مقعر و منبت جست کار شده است. نقوش گیاهی تزیین شده روی این درها از اسلیمی‌ها، ختایی‌ها و گل برگ و غنچه به ویژه گل شبدری است که در حاشیه‌ها، داخل کتیبه‌ها به صورت قاب خطی توپر و توخالی همراه با گل‌ها استفاده شده است. کلمه «الملک» در بعضی از قسمتهای بنا مثل بالای درها در آثار نگارگری دوره تیموری نقش شده که بر روی این سه در به طور پیوسته چشم‌نوازی می‌کند. (بر قاب‌های در ۴ و ۵ گنبدخانه چهار بار تکرار شده است.) ترکیب در شماره ۶ که رو به مسجد قدیم باز می‌شود و آفتاب‌خور است با کادربندی قاب در قاب، نقوش ترنجی و سر ترنجی روی آن ترکیب‌بندی دوره تیموری را به صورت واضح و آشکار در چنجه دارد. داخل ترنج‌ها سر بندهای

اسلیمی و پیچ‌های ختایی تمامی فضا را پر کرده است. نیز بنا به شیوه منبت معقری که روی در انجام شده احتمال تاریخ در منتسب به قرن ۹ هجری را افزون می‌نماید. روی این در کتیبه ای کار نشده است و فقط نقوش و ترنجهای با حاشیه ساده خودنمایی می‌کند. در آب انبار، بیرون از گنبدخانه شیخ جام است و از محل نصب آن خبری در دست نیست. نقوش این در از اسلیمی‌ها، ختایی‌ها و نقش هندسی بازوبندی استفاده شده که روسازی مقعر و منبت جست، ظریف آن خودنمایی می‌کند. نقوش این در مقایسه با درهای دیگر مجموعه تکرار اسلیمی‌ها، ریتم آنها و تکرار نقش هندسی متفاوت است. آنچه مهم است نقش گره مانندی است که بر آثار نگارگری تیموری به وفور نمایان است و علاوه بر آن شیوه منبت جست و روسازی مقعر است.

جدول ۹. تطبیق کتیبه، نقوش و طراحی درهای مجموعه شیخ جام و آثار شاخص منبت و کاشی دوره تیموری، مأخذ: همان.

نام اثر	محل نقش	تصویر و ترسیم	آثار شاخص کاشیکاری و منبت دوره تیموری
	روی قاب میانی		 حاشیه در منبت کاری شده مسجد ازقند ترنج قاب پایین در مسجد ازقند دماغه چوبی مسجد ازقند ۸۳۴ کاشیکاری ایوان مسجد گوهرشاد ترنج قاب پایین در مسجد ازقند ۱
	در شماره ۴ از داخل دومین درگنبدخانه مجموعه شیخ جام		
	روی دماغه		 مسجد ازغند کاشی مناره مسجد گوهرشاد
	ترنج قاب میانی		 در تیموری مسجد مصلی (محموظ در موزه خراسان بزرگ) ترنج قاب پایین در مسجد ازغند
		 در امامزاده میر فندرسک علی آباد کتول (محموظ در موزه گرگان سال ۸۷۵) در موجد در آب انبار مجموعه جام	 در شماره ۳ از پلان شماره ۱ داخل گنبدخانه
		 در بقیه شیخ ابوبکر تابادی ایوان مقصوره گوهرشاد ۸۲۱ نوار تزیینی فرم لچکی ایوان‌های نمای بیرونی مدرسه غیاثیه خرگرد در ۱۳ پلان ۱ اولین در مجموعه مزار جام	 در شماره ۶ از پلان شماره ۱ در مجموعه شیخ جام، در ۴ روی پلان شماره ۱ از داخل دومین در مجموعه شیخ جام
			 نقش حاشیه صندوق موزه ویرانی ۸۳۴

	 <p>ترنج قاب پایین در مسجد از قد سال ۸۳۴ هـ</p>	 <p>در ۴ روی پلان شماره ۱ از داخل دومین در مجموعه شیخ جام</p>		
	 <p>حاشیه صندوق ویرانی سال ۸۳۴ هـ</p>	 <p>در ۵ روی پلان شماره ۱ از داخل سومین در گنبدخانه مجموعه شیخ جام</p>	<p>حاشیه دور قاب میانی</p>	

نتیجه

در مجموعه شیخ جام بناهایی از قرن (۱۳ تا ۱۹ میلادی، ۱۳ تا ۷ هجری قمری) وجود دارد که شامل مساجد، مدارس و خانقاه‌ها و آب‌انبار و احتمالاً آرامگاه‌هایی برای افراد دیگر بوده است. هفت در چوبی در این مقاله معرفی شدند که یکی مشخصاً متعلق به دوره ایلخانی و مابقی تیموری‌اند که از نظر ساختار تزئینات مورد بررسی قرار گرفت. چهار در موجود در گنبدخانه از نظر ساختار تزئینات و مثبت کار شده در یک ردیف قرار می‌گیرند با در نظر گرفتن این امر مشخص که در شماره شش موجود در داخل گنبدخانه از سه در دیگر ارتفاع رفیع تری دارد و کتیبه ای روی این در پشت آن دیده نمی‌شود. اما کتیبه الملک روی سه در دیگر و در موجود در انبار مجموعه شیخ جام خودنمایی می‌کند. نوع تزئینات و نقوش کتیبه‌های آنها با ترسیم جدول نقوش، تجزیه و تحلیل ساختار نقوش و ترسیم جدول کتیبه‌ها و محل قرارگیری آنها بررسی شد. با توجه به نقوش روی درها و شیوه مثبت آثار سعی در سنجش تاریخی درهای چوبی بود. نقوش ختایی در دوره تیموری شامل گل‌ها، غنچه‌ها، برگ و ساقه و تکرار تک‌نقش و یا حرکت بروی ساقه‌های دورانی همچنین طبیعت‌گرایی بیشتر این نقوش نسبت به اسلیمی با نقوش درهای مذکور تطبیق داده شدند. انواع برگ، جوانه، گل‌های روی ساقه‌های عشقه، برگ چنار، گل‌های نرگسی، لوتوس گرد، غنچه‌ها، گل‌ها بویژه گل شبدری از نقوش ختایی در این دوره هستند. اسلیمی‌ها در این دوره با گردش و پیچ‌های تکراری، قرینه و گاه غیر قرینه با یک بند اسلیمی، گردش آغاز و بعد از پرکردن فضا با بندهای کوچکتر به کادر محدود می‌شود. در این دوره بندهای اسلیمی تنوع زیادی دارند. مثبت تیموری در بیش از یک سطح به شیوه مقعر و عمدتاً شیوه جست کار می‌شده است. نقوش هندسی شمسه، هشت و چلیپا، سلی، گره ده تند و گره شش بر آثار چوبی درهای تیموری پرکاربرد بوده است. هنرمندان در ساخت مجموعه شیخ جام با تمامی بناهای زیبایی که کاربردهای مختلف دارند، با استفاده از تزئینات مرسوم در آن دوره چشم بیننده را محصور توانایی و قدرت ترکیب بندی و هنر شناسی خود کرده‌اند. استفاده از کتیبه‌های دعایی و اسماء پروردگار به طور مکرر در روی درها در هنگام ورود به هر قسمت از مجموعه و داخل بنا با استفاده از گچبری و نقاشی جلوه و منزلتی عرفانی را بیان می‌کنند.



منابع و مأخذ

- اثنی عشری، نفیسه و شایسته فر، مهناز (۱۳۹۰). «بررسی نقوش تزیینی قرآن‌های تیموری و کاشیکاری مسجد گوهرشاد»، مطالعات هنر اسلامی. صص ۷۲-۵۳.
- اوکین، برنارد، (۱۳۸۶). معماری تیموری در خراسان، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- پیر نیا، محمد کریم (۱۳۸۷). آشنایی با معماری اسلامی ایران، تهران: انتشارات دانشگاه علم و صنعت ایران.
- حاجی قاسمی، کامبیز (۱۳۸۹). گنجنامه، فرهنگ آثار معماری اسلامی، تهران: دانشگاه شهید بهشتی.
- شیخی، علیرضا و تندی، احمد (۱۳۹۴). «تاریخ یابی در مسجد بالاسر آستان قدس رضوی بر اساس مطالعه‌ی تطبیقی ویژگی‌های کتیبه نقش و ساخت آن با آثار شاخص چوبی و کاشی»، پژوهشنامه خراسان بزرگ، ش ۱۸، صص ۹۲-۸۱.
- صابر مقدم، فرامرز (۱۳۸۳) مجموعه معماری آرامگاه مزار شیخ جام، تربت جام: سنبله.
- فضائلی، حبیب الله، (۱۳۷۹). اطلس خط. اصفهان: مشعل.
- فلاح فر، سعید، (۱۳۷۹) فرهنگ واژه‌های معماری سنتی ایران. تهران: کتابخانه ملی ایران.
- گلمبک، لیزا، دونالدویلبر (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران. ترجمه کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

outskirts of Mashhad, the wooden doors of Mosalla preserved in Museum of Khurasan-e Bozorg, wooden door and tile works of Abu Bakr Tayyebi Monastery in Taybad city and Qiasieh School of Khawaf city. The structure and the style of inscriptions of these doors, the structure and composition of plant motifs and arabesque decorations and the style of embossing were compared with the Khurasan index in terms of technique, type of construction, design, design features and structure. In the article this issue was compared in a comparative table. Comparative studies of the technical and artistic principles of the above-mentioned works and the wooden doors of Sheikh Jami's tomb in Torbat-e Jam showed that these works can be attributed to the first Timurid period (first half of the 9th century AH).

Keywords: Sheikh Jam tomb, woodwork, door, date and ornament.

References:

Esna Ashari, Nafise & Shayesteh FAR, Mahnaz (2012). The study of decorative motifs of Timur, Quran & Tile work of Goharshad's mosque, Tehran, Journal of Islamic Art Studies, Tehran: Islamic Studies art Institute. Page 53-72.

Fallah Farh, Saeed (2001) Traditional Iranian Dictionary of Culture, Tehran: National Library of Iran, First Edition.

Fazaeli, Habibollah, (2001) Atlas of the Line, Isfahan: Mashaal, Second Edition.

Glambeck, Lisa, Donald Daleber (1996). Teymori architecture in Iran and Turkestan, translation of Keramatollah Afsar, Mohammad Yousef Kiani, Tehran: Cultural Heritage Organization of the country.

Haji Qasemi, Kambiz (2011). Contemporary, Islamic Culture Architecture, Tehran: Shahid Beheshti University.

Okin, Bernard, (2008). Timurid architecture in Khorasan, Mashhad: Islamic Research Foundation of Astan Quds Razavi.

Pirnya, Mohammad Karim (1387). Familiarity with Islamic Architecture of Iran, Tehran: Iran University of Science and Technology, Sixth Edition.

Saber Moghadam, Faramarz (2005) Architectural complex of Tomb of Shirak Tahr, Torbat-e-Jam: Spike, First Edition.

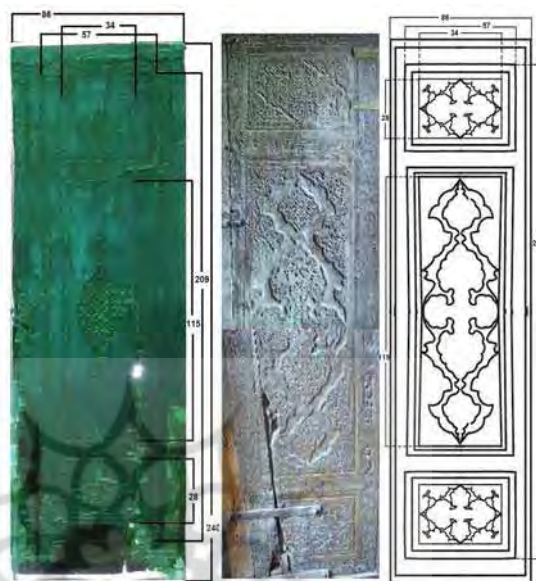
Sheikhi, Alireza and Tandi, Ahmad (2016). History of the mosque of Astan Ghods-e-Razavi, based on the comparative study of the role of inscription and its construction with the works of the wooden and tile index, Magazine of big Khorasan number 18, Mashhad, Iran. Imam Reza University. page 81-92.

Historical and comparative measurements of the technical features and function of the five doors available in sheikh tomb in Torbate jam city

AlirezaSheikhi: Assistant Professor, Faculty of Applied Art, University of Art, Tehran, Iran.

ArezouGhasemiBaghchehagh: MA in Islamic Art, Tehran, Iran.

Recieved: 2018/10/24 Accepted: 2019/04/16



The Sheikh-e Jam tomb in Torbat-e Jam city is a museum that holds in itself works from the Seljuk era to the Qajar era. This architectural tomb has many decorations such as brickwork, tile, stone carving, plastering, plaster painting and etc. Part of the Sheikh-e Jami tomb are wooden doors, which can be mentioned in particular with the doors installed inside and outside of the tomb, as well as one wooden door is in the cellar. There is no scientific reference to the date or time of construction of these doors. The purpose of this article is to study the technical and artistic specifications of the above mentioned doors and to determine the date of construction of the doors (five doors). This theme was investigated by matching the design and motif, composition and structure of the door inscriptions with Works of historical index from the 8th and 9th century AH in the field of tile and woodwork. So the questions are, what is the decoration of the wooden doors and the Door of cellar in the Sheikh-e Jam tomb? and When do these doors were made (Which historical period)? The research method is descriptive-analytical and historical. The domains studied are described in the first step in terms of inscriptions, motives, and execution techniques. In the second step due to proper analysis, vector designs were done and in the final step for dating were compared with the works of Timurid index in Khurasan. According to the authors' studies, these works are supposed to have been made in the Timurid period. The method of gathering information is based on library studies and especially field studies, interviews and photography of works. The results show that decorations of the doors consist of two parts: inscriptions and simplified plant motifs. The inscriptions on the two doors of dome and cellar have the name of God (al-Molk): decorative Kufic script. The decorative motifs include the arabesque design, the arabesque frames and the Plant motifs (Khatyi) carved on all parts of the doors. The motifs are; the flowers and the buds and the leaves. The motifs of the door were compared with the works of the Timurid Index to find out the making history of the doors. Timurid index works selected and studied include the wooden mosque of Azqad of Torqaba On the outskirts of Mashhad, the south porch of the Goharshad Mosque of Mashhad, the wooden grave box preserved in the Shandiz Virani museum On the